

O'ZGARUVCHAN IJTIMOY-PSIXOLOGIK MUHITDA TADBIRKORLAR MOSLASHUVIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR

Ulug'ova Shahlola Musliddinovna, dotsent, psixologiya fanlari nomzodi,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi
<https://orcid.org/0000-0002-2436-2116>

Annotatsiya: maqolada o'zgaruvchan ijtimoiy-psixologik muhitda tadbirkorlar moslashuviga ta'sir etuvchi omillar to'g'risida so'z boradi. Tadbirkorlarning bozor munosabatlariga moslashuvchanligi ilmiy metodikalar orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: moslashuv, tadbirkorlik, ikkilamchi kasbiy faoliyat, bozor munosabatlari.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА АДАПТАЦИЮ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В ИЗМЕНЯЮЩЕЙСЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Улугова Шахлола Муслиддиновна, доцент, кандидат психологических наук,
Бухарский государственный университет, кафедра психологии и социологии

Аннотация: в статье говорится о факторах, влияющих на адаптацию предпринимателей в меняющейся социально-психологической среде. Приспособляемость предпринимателей к рыночным отношениям выявляется научными методами.

Ключевые слова: адаптация, предпринимательство, дополнительная профессиональная деятельность, рыночные отношения.

FACTORS AFFECTING THE ADAPTATION OF ENTREPRENEURS IN A CHANGING SOCIO-PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT

Ulugova shahlola Musliddinovna, associate professor, candidate of psychological sciences,
Bukhara State University, Department of psychology and sociology

Annotation: the article talks about the factors affecting the adaptation of entrepreneurs in a changing socio-psychological environment. The adaptability of entrepreneurs to market relations is revealed through scientific methodologies.

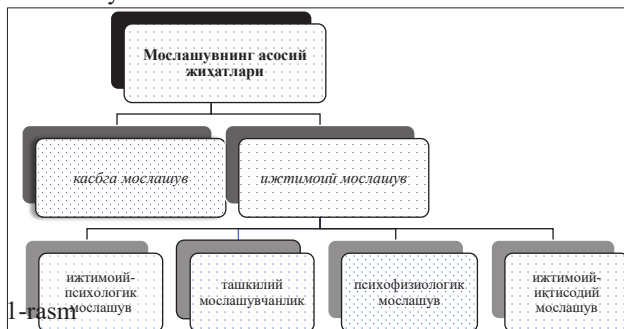
Keywords: adaptation, entrepreneurship, secondary professional activity, market relations.

Internet ma'lumotlariga ko'ra Rossiya davlat xizmati akademiyasi (RAGS) tomonidan o'tkazilgan qator tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, shaxs u yoki bu darajadagi yangi sharoit bilan to'qnash kelar ekan, yangi vaziyatga moslashish va unumli faoliyatni ta'minlash psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Zamonaviy psixologiya fanida bunday jarayon moslashish, deb ataladi hamda bu ibora yangi sharoitga xos bo'lgan shartlarni yangi mehnat egasi (masalan, tadbirkor) tomonidan o'zlashtirilishini nazarda tutadi.

Bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlarning ikkilamchi kasbiy mehnat faoliyatiga moslashuvining asosiy jihatlari obyektiv va subyektiv omillarga bog'lab o'rganadigan fan – bu «Mehnat sotsiologiyasi va psixologiyasi» fanidir. Mazkur fanda faoliyatga moslashuvning quyidagi ikkita o'zaro bog'liq asosiy jihatlari farqlanadi:

- kasbga moslashuv;
- ijtimoiy moslashuv.

1) Kasbga moslashuv. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq moslashuvning bunday jihati tadbirkorlardan bajariladigan ishga qo'yiladigan talablarni o'zlashtirishni taqozo qiladi. Bu xil moslashuvda obyektiv va subyektiv omillar mavjud bo'lib, kasbiy moslashuvning obyektiv omillari sifatida tadbirkorlarning ma'lumoti, malakasi va tajribasini sanab o'tish mumkin. Subyektiv omillar qatoriga esa tadbirkorlarning o'z faoliyati (kasb)ga bo'lgan munosabati, yangi ish joyidan kutayotgan daromadi va foydasini kiritish mumkin.



Psixologik tadqiqotlar ko'rsatishicha o'zgarishlar jarayonida tadbirkorlik faoliyatini tanlagan

shaxslarning faoliyatga moslashuvini psixofiziologik jihatiga tadbirkorlik subyektidagi mehnat sharoitining psixofiziologik va tibbiy-gigienik tomonlari kiradi. Moslashuvning ushbu turini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich sifatida tadbirkorning toliqish darajasini olish mumkin. Tadbirkor o'z holatini, ish sharoiti va bajarayotgan mehnati og'irligini baholashi ushbu moslashuv turining subyektiv tomonlaridir.

2) Ijtimoiy moslashuv. N.Korneliusning mulohaza etishicha, ijtimoiy-psixologik moslashuv deganda, tadbirkorlarning mehnat jamoasidagi mavjud munosabat tizimiga moslashishi, jamoaga xos bo'lgan norma va qoidalar hamda unga guruh tomonidan belgilangan rolni va mavqeni qabul qilish jarayoniga aytiladi. Bunday moslashuvning muvaffaqiyatli o'tishi mehnat egasining xarakter xislatlariga, uning muloqotga moyilligiga, hayotiy tajribasi va dunyoqarashining yangi sharoit talablariga mos kelishiga bog'liq. Guruhning ahilligi, uning madaniyat darajasi va asosiysi uning egiluvchanligi bu xildagi moslashuv jarayonining muvaffaqiyatli o'tishi garovidir.

1-jadval

Tadbirkorlar tomonidan ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlanilishi va davom ettirilishiga sabab bo'lgan motivlar reytingi (n=295)

№	Motivlar	XK-SS _t	K _t	R _t	T _t
		n=36	n=124	n=58	n=77
1.	atrofdagilarga ishning foyda keltirishi va vatan ravnaqi	27	103	58	56
2.	tadbirkorlarga yaratilgan komfort sharoitlar	18	92	53	21
3.	mutaxassislikni oshirish yoki kasbiy faoliyatni yangilash imkoniyati	25	94	32	29
4.	moddiy manfaatdorlik	21	71	21	53
5.	mustaqillikka intilish yoki ko'proq o'z vaqtiga ega bo'lish imkoniyati	8	5	31	23
6.	referent guruh tavsiyasiga asosan	7	51	8	4
7.	yaxshi jamoada yoki obro'li tashkilotda ishlash imkoniyati	29	14	2	43
8.	imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish ehtiyoji	7	13	17	13
9.	vaziyat taqozasi	3	9	2	8
10.	yana qanday?	5	7	11	3

Izoh: XK-SS_t – xizmat ko'rsatish va servis sohasidagi tadbirkorlar, K_t – kasanachi tadbirkorlar, R_t – rahbar tadbirkorlar, T_t – talaba tadbirkorlar

Ijtimoiy-psixologik so'rovnomadagi «Nega siz ayni vaqtda yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i) bilan shug'ullanishni davom ettirayapsiz?» – degan savolga 82,7% respondent o'z javoblarida atrofda qilargalarga ishning foyda keltirishi va vatan ravnaqini; 62,4% sinaluvchilar hukumat tomonidan tadbirkorlarga yaratilgan komfort shart-sharoitlarni; 61,0%i mutaxassislikni oshirish yoki kasbiy faoliyatni yangilash imkoniyatini; 56,3% tadbirkorlar moliyaviy muammolarga barham berish maqsadida moddiy manfaatdorlikni; 22,7%i – mustaqillikka intilish motivi yoki ko'proq o'z vaqtiga ega bo'lish imkoniyatini; 23,7%i – referent guruh tavsiyasini; 29,8%i – yaxshi jamoada yoki obro'li tashkilotda ishlash imkoniyati; 16,9%i – o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish ehtiyojini va 7,5%i – vaziyat taqozosiga ko'ra majbur ekanliklarini sabab qilib ko'rsatgan holda javob berishgan bo'lsa, yana 8,8%i o'z variantlarini keltirib o'tishgan.

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, moslashuvning asosiy mohiyati insonning o'z atrofidagi shart-sharoit, ijtimoiy muhit talablarini qabul qilishi va o'zlashtirishida namoyon bo'ladi. Mazkur ta'rif o'zgaruvchan jamiyat miqyosida tahlil etilganda tadbirkorlarning o'zlari bajarishi lozim bo'lgan faoliyat bilan tanishishi hamda yangi muhit talabiga mos ravishda o'z xulq-atvorlarini o'zgartirib borishini nazarda tutamiz. Tashkilotda xodimlar moslashuvi ishga yangi kelgan yoki o'zgarigan mehnat sharoitlariga ko'nikishi lozim bo'lgan mutaxassisga tegishli deb qaraladi.

Xodimning yangi mehnat jamoasiga qanchalik tez moslashishi uning samarali mehnat faoliyatini erta boshlab yuborishidagi asosiy omildir. Respublikamizda bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan bozor munosabatlariga o'tish jarayonida iqtisodiyot subyektlari yangi mehnat egasi (tadbirkor)ning moslashuvi uchun juda qat'iy shartlar qo'yyapti.

Ijtimoiy-psixologik so'rovnomadagi «Yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat (i)ga

moslashishingizga to'siq bo'lgan omillar» – degan savolga respondentlarning fikricha, o'zgaruvchan shart-sharoitga moslashishdagi mavjud qiyinchilik quyidagi sabablar orqali izohlanadi. Natijalardan ko'rinadiki, xizmat ko'rsatish va servis sohasida faoliyat yuritayotgan «XK-SS» guruh vakillarining 36,1% va kasanachilik bilan shug'ullanayotgan «K» guruhidagi tadbirkorlarning 50,8%ini e'tirof etishlaricha, o'zgaruvchan shart-sharoitga moslashishdagi mavjud asosiy qiyinchilik – bu bir mehnat bo'limi yoki guruh ichidagi raqobatning mavjudligidir. Bu javobning tanlanishiga har ikkala toifa sinalluvchilar faoliyatining guruh (masalan, sartaroshxona, zardo'zlik ustaxonasi, umumiy ovqatlanish obyektlari) munosabatlar doirasida tashkil etilganligi orqali izohlanadi. Psixologik tadqiqotlardan ma'lumki bir joyda bir jinsli mehnat subyektlarining faoliyat yuritishi o'zaro raqobat muhitini shakllantiradi. Xuddi mana shu holat, fikrimizcha, ikkilamchi kasbiy faoliyat turini tanlagan tadbirkorlarning ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayoni o'tishidagi asosiy qiyinchilikdir.

«Rt» guruhiga mansub tadbirkorlarning 44,8% uchun asosiy qiyinchilik sifatida «ustoz-shogird tizimining shakllanmaganligi» e'tirof etilsa, ham o'qish, ham mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan talabalardan tashkil topgan «T» guruh vakillari uchun «moslashuv davrining qisqaligi» bosh muammo sanaladi.

IPS natijalari tahlilining ko'rsatishicha, yuqoridagidan tashqari qator tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy omillar ham borki, ular yangi mehnat egasi (masalan, ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlagan tadbirkor)ning ishga moslashuvini qiyinlashtiradi va ular o'z mohiyatiga ko'ra obyektiv omillar toifasiga kiradi. Bular qatoriga «noqulay ish sharoiti», «mehnatning og'irligi», «xodimlar o'rtasida majburiyat va huquqning noaniq taqsimlanganligi», «xodim malakasining kasb talablariga mos kelmasligi», «bajariladigan mehnatni ta'minlovchi resurslar yetishmasligi», «rag'batlantirish va haq to'lash tizimidagi xatolar», «adolat tamoyilining buzilishi» va boshqa sabablar kiradi.

Yangi mehnat egalarning bozor munosabatlariga asoslanadigan iqtisodiyot subyektlari faoliyatiga moslashuviga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ajratib tahlil qilar ekanmiz, tashkilotda xodimlar moslashuviga yetarli e'tibor bermaslik, o'z navbatida, korxonada uchun nafaqat tashkiliy qiyinchiliklar, balki moddiy zarar ham olib kelishi mumkin. Respondentlarning ta'kidlashicha, ish paytidagi baxtsiz xodisalar yangi kelgan ishchilardan tajribalariga nisbatan ko'p sodir bo'ladi (63,4%).

Fikrimizcha, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va turli xil holatli modellar tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda egiluvchan yondashuvni qo'llash zarur ekanligini ko'rsatadi. Holat to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun kasbiy moslashuvdagi tadbirkor o'zining qobiliyatlari, masalaning mohiyati, ehtiyojlar va berilayotgan axborotlar sifatini juda yaxshi bilishi zarur. Hattoki, juda jozibali va mukammal hisoblangan Mak Gregorning «Y» nazariyasi ham ma'lum bir farazlardan xoli bo'lmaganligi sababli, mavjud omillar to'g'risida aniq baho bera olmaydi. Bundan tashqari, yuqorida keltirilganlarni yaxshi tasavvur qila turib, kishilar to'g'risida fikr-mulohaza qilganda juda oson adashish mumkin. Shuning uchun, o'zgarishlar sharoitida tadbirkor o'zining dastlabki fikrlarini qayta ko'rib chiqishga, zarur bo'lib qolsa o'zining boshqaruvchilik uslubiga tezkor o'zgartirishlar kiritishga har doim ruhan tayyor bo'lishi kerak.

Aniqlanishicha (masalan, G.V. Savitskaya), tadbirkorlik faoliyatini tanlagan shaxslardan juda kamchiligi ko'p yillar davomida bir ishda yoki lavozimda qolishni xohlashadi. Ularning aksariyati faoliyatni kengaytirish, o'sish uchun faol va mas'uliyat bilan harakat qilishadi. O'zini ilgari ish joyida (masalan, xususiy tadbirkorlik subyektida) yaxshi ko'rsatgan yo'lbo'shchilikning bitta, yakkayu-yagona uslubini tanlab olib, unga yillar davomida qanoat qilib kelgan tadbirkor, yangi yuqori lavozimda (masalan, xorijiy hamkorlikda ochilgan qo'shma korxonada), uning qo'l ostidagilar o'sishga, muvaffaqiyatlarga erishishga intilgan muhitda tadbirkorlik faoliyatini boshqarishni eplay olmasligi mumkin.

Mutaxassislar fikricha, bozor iqtisodiyoti sharoitida imkon qadar samarali ishlash va o'z qo'l ostidagilardan ularning barcha imkoniyatlari mahsulotini olaman, degan tadbirkor rahbar o'z mavqeyining yuqorilashuvi davomida faqat bittagina uslubni qo'llashni o'ziga ep ko'rishi kerakmas.

Fikrimizcha, tadbirkor rahbar ta'sir ko'rsatish va tadbirkorlik faoliyatining jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitiga mos keladigan barcha usul, uslublardan foydalana olishi kerak. Agar masalani ko'ndalang qilib qaysi usul ma'qul deb qo'ysak, «eng maqbul» usul bo'lib «moslashuvchan», ya'ni Ardjiris so'zi bilan aytganda, «realikka yo'naltirilgan» usul bo'lib hisoblanadi.

Ardjiris realikka yo'naltirilgan usulga ta'rif berib, u «...ko'p yo'nalishlar bo'ylab rivojlanadi. Bundan tashqari, tadbirkorlik faoliyatini qachon va qaysi ko'rinishda boshqarish uslublarini o'zgartirishga yo'naltiruvchi qarorlar qabul qilish qoidalari ishlab chiqiladi. Agar adabiyotlarni o'rganib chiqib tahlil qilinsa, «eng samarali» hisoblangan uslub muayyan holatga qarab o'zgaradi, shu boisdan aynan bitta uslubni samarali deb hisoblab bo'lmaydi. Shuning uchun, eng samarali tadbirkorlar bo'lib – real holatdan kelib o'zini har xil tuta oladigan tadbirkorlar hisoblanadi», deb aytgan.

Mahalliy mutaxassislar (masalan, M.P. Eshov va boshqalar) esa bozor munosabatlariga asoslanadigan jamiyatda tadbirkorlik qobiliyati oddiy ish kuchidan farq qilib, ishlab chiqarishda boshqarishdan iborat bo'lgan alohida vazifani bajaradi. U tabiatan ishbilarmonlik bo'lib, alohida bir iste'dod, yuksak bilim, maxsus tayyorgarlik va mas'uliyat mujassami demakdir. Shuningdek, ... bunday qobiliyat moddiy omillar bilan birikmaydi, balki shu omillar bilan ish kuchining samarali birikishi, iqtisodiy faoliyatdan yaxshi natija olinishini ta'minlaydi, deb fikrlaydilar.

A.L. Svensitskiy qator ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar natijasiga tayanib, o'zgaruvchan ijtimoiy muhitda tadbirkorlar moslashuviga va ularning mehnat unumdorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni uchga bo'ladi.

1. Ishlab chiqarishning texnika-texnologiya darajasi (texnika qanchalik mukammal bo'lsa, mehnat unumdorligi ham shunchalik yuqori bo'ladi);

2. Shaxsiy-insoniy omilning sifati (agar yangi faoliyat turini tanlagan mehnat egalarining bilim darajasi, ish malakasi va tajribasi yuqori bo'lsa, moslashuv jarayoni tez kechib, unumdorlik ortadi yoki aksincha);

3. Ishlab chiqarishning tabiiy sharoiti (bu sharoit qanchalik qulay bo'lsa, ijtimoiylashuv jarayoni tezlashadi hamda tadbirkorlar tomonidan anglangan ravishda tanlangan yangi faoliyat turida unumdorlik shunchalik yuqori bo'ladi).

O'zgaruvchan ijtimoiy-psixologik muhitdagi yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i)ga muvaffaqiyatli moslashganliklariga ko'ra, shartli ravishda respondentlar quyidagi uch guruhga:

1) muvaffaqiyatli (bozor iqtisodiyotiga muvaffaqiyatli moslashgan – yuqori mehnat unumdorligiga ega va yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i)dagi ijodiy jarayondan qoniqish hosil qiluvchilar);

2) nisbatan muvaffaqiyatli (bozor munosabatlari jarayoniga qisman moslashgan – yuqori mehnat unumdorligiga ega, lekin yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i) jarayonidan qoniqmaydiganlar);

3) muvaffaqiyatsiz (yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i)ga moslashmagan, mehnat unumdorligi past va faoliyatdan kam qoniqish hosil qiladiganlar) mehnat subyektlariga ajratiladi.

Muvaffaqiyatli moslashuvning asosiy mezonlari sifatida quyidagilar: a) yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i)dan daromad (umumqabul qilingan obyektiv mezonlar); b) mehnat subyekti tomonidan yaratilgan ish joylari soni (qo'shimcha obyekt mezonlari); v) yollanma mehnat bo'yicha foydali ish taklif etilgan holatlarda mehnat egasining kasbiy sohasini o'zgartirishni istamasligi (asosiy subyektiv mezonlar); g) hayotning ba'mani ko'rsatkichlari (qo'shimcha subyektiv ko'rsatkichlar) kabi omillar qabul qilingan.

Shunday qilib, tadqiqotning ko'rsatishicha, 133 nafar (45,1%) tadbirkorlar yuqori darajadagi muvaffaqiyatga moslashuvni namoyon etgan ijtimoiy guruhni tashkil etdi. Ya'ni, bu toifa respondentlar faoliyati tahlil qilinganda, uzoqni ko'ra bilishligi, biznes rejani to'g'ri tuzilganligi, asoslanganligi va say-harakatining izchilligi oqibatida korxonaning daromadi ma'lum darajada oshgan, o'tgan davr oralig'ida ish o'rinlari miqdori ko'paygan. Ular o'z kasblari va bugungi hayotlaridan mamnun (xususan, hayotlarining bamani yuqori ko'rsatkichlariga egalar va ular yollanma mehnat bo'yicha yanada serdaromad soha tomon tadbirkorlik faoliyatlarini o'zgartirishga intilmaydilar) kishilar sirasiga kirishadi hamda mamlakatimizda olib borilayotgan bozor iqtisodiyoti islohotlari jarayoniga muvaffaqiyatli moslashishgan. 34 nafar (11,5%) sinaluvchi muvaffaqiyatsiz mehnat subyektlaridan tashkil topgan ijtimoiy guruhga mansub hisoblanishadi. Aniqlanishicha, ularning daromadlari kamaygan yoki ahamiyatsiz, ish o'rinlari soni avvaldagidek qolgan yoki kamaygan, turmushlaridan qoniqish ko'rsatkichlari past va o'zlarining ayni faoliyat sohalarini o'zgartirishni istaydilar hamda ikkilamchi kasbiy faoliyatga umuman moslasha olishmagan. Shuningdek, tadqiqotda ishtirok etgan yana 128 nafar respondentlar nisbatan muvaffaqiyatli mehnat subyektlari guruhiga mansub sanalishadi. Natijalarning ko'rsatishicha, ularning daromadlari ma'lum darajada oshgan, ish o'rinlari soni ko'paygan yoki avvaldagidek qolgan. Ulardagi past ko'rsatkichli turmush tarziga egalik, o'z bizneslaridan voz kechish xohishini shakllantirib, bozor munosabatlari jarayoniga qisman moslashganliklarini namoyon qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlanishiga sabab bo'luvchi motivlar va o'zgaruvchan muhitda shaxs moslashuviga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, xususan, inson tabiiy sharoitni o'zgartira olmasa-da, ammo texnikani mukammallashtirish, faoliyatni strategik loyihalashtirish, mehnat jamoasida sog'lom psixologik muhitni shakllantirish orqali noqulay sharoitda ham tadbirkorlarning bozor munosabatlariga ijtimoiy-psixologik moslashuvini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Щербатых Ю.В. Психология предпринимательства и бизнеса. - СПб., 2008.

2. Улугова Ш.М. “Действующие компоненты на социально-психологической адаптации женщин-предпринимателей”. Журнал “Теория и практика современной науке”. Выпуск №5 (47) 2019.

3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Иктисодий психология. - Т., 2005.

4. Карпов А.В. Психология менеджмента: Учебное пособие.-М.:

Гардарики.

5. Хайитов О.Э., Очилова Г.О. Тadbirkorlik психологияси: ўқув қўлланма. Т.: «Fan va texnologiya», 2008.

6. Улугова Ш.М., Нематова Р.Р. “Воздействие ценностей на приспособление женщин к рыночным отношениям”. Наука. Мысль: электронный периодический журнал. №6– 1 за 2016.

7. Улугова Ш.М., Акрамов А.А. “Тadbirkorlik шахси фаолиятида иктисодий жараёнлар”. “Innovative activity in the education system – guarantee of quality and effectiveness”. Collection of Papers from II International Scientific Conference. Uzbekistan. 2018.B - 156-160.